

Andrzej Piotrowski

Wprowadzenie do projektu *Biografia a tożsamość narodowa*¹

Artykuły zawarte w tym tomie² są skróconymi – a w niektórych wypadkach zmodyfikowanymi – wersjami opracowań składających się na raport z badań przeprowadzonych w latach 1992 – 1994 przez zespół pracowników Katedry Socjologii Kultury Uniwersytetu Łódzkiego w ramach sfinansowanego przez Komitet Badań Naukowych PAN projektu *Biografia a tożsamość narodowa*. Kierownikiem projektu badawczego był prof. Zbigniew Bokszański. Projekt ten pomyślany został jako część międzynarodowych badań nad kolektywnymi aspektami biograficznych doświadczeń wojny, prowadzonych i koordynowanych przez prof. Fritza Schützego (Kassel-Magdeburg).

1. Zarys założeń i problematyki badań

Podstawowym celem omawianego tu projektu była próba określenia, na podstawie treści i form autobiograficznych narracji, związków między doświadczeniami osób polskiej narodowości, wyznaczonymi czasem II wojny światowej, i tymi aspektami ich społecznej tożsamości, które odnoszą się do ich ówczesnego i współczesnego poczucia oraz sposobów określania i komunikowania (o) własnej i cudzej tożsamości narodowej.

Zamysł poszukiwania powiązań między polskimi doświadczeniami biograficznymi czasu ostatniej wojny i cechami polskiej tożsamości narodowej oparty był na przekonaniu, że:

- 1.1 współczesna polska tożsamość narodowa została uformowana w ogólności przez nawarstwiająca się i utrwaloną w kulturze zbiorową pamięć opresji, która była wynikiem konfliktów kolejnych pokoleń Polaków z ich sąsiadami, przede wszystkim z Niemcami i Rosją;

¹ W tomie *Biografia a tożsamość narodowa* tekst był zatytułowany Wstęp [przyp. red.].

Tekst ten stanowi skrótowe, syntetyczne ujęcie teoretyczno-metodologicznego wprowadzenia do projektu, rozwiniętego w części I tego tomu. Oparty jest na zamieszczonych w niej pracach Alicji Rokuszewskiej-Pawełek, Zbigniewa Bokszańskiego, Marka Czyżewskiego i Kai Kaźmierskiej, a także opracowaniu Mieczysława Marciniaka *Charakterystyka próby badawczej*, stanowiącym część raportu badawczego dla KBN. Wstęp ten wraz z częścią II tego tomu były publikowane w „Kulturze i Społeczeństwie”, t. XXXIX, nr 4, 1995.

² Chodzi o tom *Biografia a tożsamość narodowa* (1996) – części I i II niniejszego wydania [przyp. red.].

- 1.2 lata II wojny światowej mają w tej kwestii znaczenie szczególne ze względu na formy, zakres i natężenie opresji, w jakiej znalazło się wówczas polskie społeczeństwo;
- 1.3 w dużym stopniu niezależnie od politycznych, szkolnych i kulturalnych kanałów wpływu nieformalne, prywatne wspomnienia uczestników i świadków zdarzeń tamtego czasu stanowiły w ciągu ostatniego półwiecza i nadal stanowią żywą tkankę przekazywanej w bezpośrednich kontaktach historii oralnej i kształtują kategorie potocznego opisu cech własnej grupy narodowej oraz cech innych grup narodowych, historycznie związanych z kolejami losu polskiego społeczeństwa.

W grę wchodzi tu zatem problem zasobów znaczeniowych i reguł międzypokoleniowej, formującej kolektywną tożsamość, transmisji przekazów o biograficznych doświadczeniach. Badanie wspomnień tamtego czasu oznacza możliwość uchwycenia aktualnych zasobów znaczeniowych określających polską tożsamość narodową, „tamten” czas bowiem jest rekonstruowany przez narratorów w obrębie narracyjnego „teraz”. W tym sensie różnice między ówczesnymi i obecnymi obrazami grupy własnej i grup obcych – lub ich brak – można traktować jako miernik ciągłości lub stopnia modyfikacji tych zasobów, a więc dynamiki kolektywnej tożsamości³.

Autobiograficzne dokumenty wspomnień wojennych są u nas dotychczas publicznie dostępne głównie w postaci pamiętników i literatury faktu. Pomijając dobrze znane socjologom kwestie związane z różnorodnością mechanizmów motywacyjnych decydujących o tworzeniu i publikowaniu tekstów autobiograficznych, podkreślić trzeba, iż zasady publikowania wspomnień tego rodzaju, a także kierunki ich naukowego opracowania, były do końca lat 80. w znacznym stopniu podporządkowane względem ideologicznym i politycznym. Martyrologiczny i zarazem heroiczny obraz polskiego losu wojennego i okupacyjnego był w owym czasie propagandowo oparty na starannie wybranych motywach polonocentrycznych, antyniemieckich i rusofilskich. Obraz ten eliminował, skrywał w cieniu lub pomniejszał zjawiska, których oświetlenie naruszałoby perswazyjną wymowę oficjalnej wykładni historii. W ten sposób wiele aspektów wojennych i okupacyjnych stosunków polsko-rosyjskich (niemieckich, żydowskich, ukraińskich czy litewskich), mających wpływ na powojenną fazę kształtowania się kolektywnej tożsamości Polaków, mogło znaleźć odzwierciedlenie tylko w obrębie dyskursu prywatnego i – z czasem – w nieoficjalnym obiegu historii pisanej.

Odblokowanie dyskursu publicznego po 1989 r. przyniosło oczywiście nową falę publikacji wspomnień tamtego czasu, pozbawioną obciążen (auto)

³ Próba uchwycenia tego zjawiska zyskuje na znaczeniu w kontekście wewnętrznych przemian polskiego społeczeństwa i przemian jego sytuacji w skali Europy. Wewnętrzna walka polityczna o kształt ustroju państwa, konflikt proeuropejskich aspiracji i antyeuropejskich lęków czynią kolektywną (narodową) tożsamość Polaków w coraz większym stopniu nie tylko przedmiotem, lecz także osią debat w dyskursie publicznym.

cenzuralnych, nadal są to jednak przekazy poddane redakcyjnym zabiegom właściwym słowu pisanemu, odległe od komunikacyjnych wzorów charakteryzujących naturalne sytuacje opowiadania przeżyć.

Techniką badawczą pozwalającą uzyskać materiał autobiograficzny stosunkowo bliski swobodnej, nieredagowanej, tworzonej *ex tempore* narracji, właściwej naturalnym sytuacjom w których opowiada się o przeżyciach, jest autobiograficzny wywiad narracyjny. Tą właśnie techniką posłużono się w omawianym badaniu do zebrania kilkudziesięciu, często bardzo obszernych, wypowiedzi autobiograficznych.

2. Wywiad narracyjny jako technika badawcza

W odróżnieniu od tradycyjnych form socjologicznego wywiadu, opartych na uzyskiwaniu odpowiedzi na opracowany przed badaniem zestaw pytań, wywiad narracyjny polega na stymulacji opowiadania o przeżyciach związanych z uczestnictwem osoby badanej w jakimś wydarzeniu lub ciągu wydarzeń. Początek takiemu podejściu dały badania Leonarda Schatzmana i Anselma Straussa (1955), a rozwinięta koncepcja wywiadu narracyjnego jest dziełem Fritza Schützego (1977, 1983, 1987, por. też: Hermanns 1987; Prawda 1989), który opracował tę technikę dla potrzeb badań biograficznych.

Podstawową zasadą prowadzenia takiego wywiadu jest ściśle oddzielenie:

- 2.1 stadium spontanicznej, swobodnej, niezakłócannej interwencjami osoby prowadzącej wywiad⁴, narracji autobiograficznej dotyczącej przebiegu życia narratora w całości lub w części interesującej badacza, od
- 2.2 stadium rozmowy dotyczącej najpierw luk i niejasności w narracji, a dopiero potem tych zagadnień istotnych z punktu widzenia projektu badawczego, co do których spontaniczna narracja nie przyniosła zadowalających informacji.

Pełny opis reguł technicznego opracowania uzyskanych w ten sposób materiałów przekracza ramy tego wprowadzenia. Najkrócej mówiąc, transkrypty wywiadów, sporządzone według uproszczonego schematu zapisu używanego w analizie konwersacyjnej⁵, zostały poddane prowadzonej zespołowo, w formie warsztatu badawczego, analizie strukturalnej zmierzającej do wyodrębnienia w badanych tekstach ich elementów konstrukcyjnych: przede wszystkim

⁴ Chodzi tu o eliminację pytań zakłócających tok odtwórczego przeżywania minionych doświadczeń w trakcie narracji. Słuchacz narracji winien ograniczyć się jedynie do komunikowania oznak uwagi i autentycznego zainteresowania tokiem wspomnień.

⁵ Uproszczony zapis parazyklowych właściwości wypowiedzi zastosowany w tym badaniu obejmuje przede wszystkim pauzy: „...” lub czasem „(10)”, z zaznaczeniem czasu trwania pauz dłuższych; rozkład akcentów silniejszych od zwykłego akcentu wyrazowego, np.: „byli tacy”, gwałtowne przerwanie wypowiedzi, często z kilkukrotną próbą jej rozpoczęcia, np.: „jaso/ja pam/janie pamiętam”, wyrażenia niezrozumiałe: „()” oraz domniemywane: „(wtedy)” i komentarze osoby prowadzącej: „((płacząc))”. Trzeba podkreślić, że bez odpowiednio szczegółowego zapisu uchwycenie wielu formalnych cech wypowiedzi, niezbędnych do wnioskowania o znaczeniu ich treści, nie jest możliwe.

- 2.3 segmentów wyróżnionych ze względu na tematyczny porządek opisywanych zdarzeń, a w ich obrębie:
- 2.3.1 wypowiedzi o charakterze ściśle narracyjnym (rekonstrukcje toku zdarzeń),
- 2.3.2 wypowiedzi opisujących „sceniczne” cechy zdarzeń (uczestników, obiekty, sytuacje),
- 2.3.3 komentarzy teoretycznych, ujawniających i objaśniających poglądy narratora o ogólnych aspektach – na przykład przyczynach i skutkach – zaświadczanych zdarzeń,
- 2.3.4 komentarzy argumentacyjnych, ujawniających i objaśniających stosunek narratora do własnych doświadczeń biograficznych.
- Bardzo ważnym składnikiem analizy strukturalnej jest także identyfikacja narracyjnych
- 2.3.5 „konstrukcji w tle” (*Hintergrundskonstruktion, background construction*), czyli relacji o zdarzeniach (sytuacjach) wcześniej pominiętych w głównej linii opowiadania i dopiero później wplątanych w jego tok.

Z punktu widzenia pragmatyczno-normatywnych wymogów narracji ogólną funkcją takich konstrukcji jest uwiarygodnianie bieżącego toku opowiadania, nadawanie mu spójności i przez to zrozumiałości. Z analitycznego punktu widzenia ich szczególną funkcją jest z jednej strony własność ujawniania kontekstowej hierarchii ważności opowiadanych doświadczeń, z drugiej zaś strony potencjalna własność ujawniania obszarów:

- 2.3.6 przesłonięcia doświadczeń (*Ausblendung*; por. Schütze 1990, 1992), które może mieć charakter niezamierzony i odnosić się do trudnych do wyrażenia stłumionych, wypieranych ze świadomości doświadczeń traumatycznych związanych z przeszłym bądź ciągle odczuwanym cierpieniem (tzw. przesłonięcie ówczesne), może też być zamierzonym aktem maskującego pominięcia (przemilczenia) doświadczeń problematycznych z uwagi już to na osobistą i (lub) społeczną tożsamość, projektowaną i prezentowaną przez narratora wobec rozmówcy (tzw. przesłonięcie terażniejsze). Mówiąc o przesłonięciach, wkracza się już w obszar koncepcji dotyczących struktury doświadczenia, badanej poprzez analizę struktury (treści i form uporządkowania) tekstu.

3. Elementy teorii procesów biograficznych

Strukturalna analiza tekstu ma na celu rekonstrukcję przebiegu życia lub fazy życia narratora w kategoriach podstawowych rodzajów procesu doświadczenia biograficznego (tzw. struktur procesowych, Schütze 1981), do których należą:

- 3.1 biograficzne schematy działania (*biographischer Handlungsschemata, biographical action schemes*), czyli procesy intencjonalnego podejmowania i realizacji własnych celów oraz oczekiwań,
- 3.2 wzorce instytucjonalne (*institutionelle Ablaufmuster, institutional schedules for organizing biographies*), czyli procesy wyznaczone zaakceptowanymi

przez jednostkę trwałymi układami oczekiwań, celów i reguł działania, właściwych instytucjom (układy ról w rodzinie, kariery edukacyjne i zawodowe itp.),

- 3.3 trajektorie (*Verlaufskurven, trajectories*), czyli procesy biograficzne oparte na doświadczeniu niedającego się kontrolować przymusu zewnętrznych okoliczności, ograniczającego lub niweczącego możliwość planowania i realizacji własnych celów (por. 3.1) lub realizacji wzorców instytucjonalnych (por. 3.2) oraz powodującego silne poczucie dezorganizacji i cierpienia (np. choroba, stan uzależnienia, uwięzienie, wojna; por. Riemann, Schütze 1992 oraz artykuł Alicji Rokuszewskiej Pawełek⁶ w tym tomie, Część II),
- 3.4 biograficzne przemiany (*Wandlungsprozesse, biographical metamorphoses*), czyli procesy radykalnej, pozytywnej zmiany przebiegu życia, umożliwionej przez pojawienie się (odkrycie) wcześniej nieistniejącego lub niedostrzeganego potencjału działania, na przykład ujawnienie się jednostce nieznanych jej dotąd zdolności.

Rekonstrukcja narracji o doświadczeniach biograficznych w kategoriach wyżej opisanych struktur procesowych prowadzi do ustalenia ich sekwencyjnego uporządkowania określającego biograficzny profil badanego przypadku. Natomiast kontrastowo-porównawcza analiza przypadków umożliwia przejście do badania, z jednej strony kolektywnych procesów społecznych (np. panika początku wojny, masowa wywózka), z drugiej zaś kolektywnie podzielanych zasobów interpretacji doświadczenia, w szczególności tożsamości narodowej.

4. Problematyka tożsamości narodowej

Zarysowany wyżej zbiór kategorii służących opisowi doświadczeń biograficznych w ich procesualnej organizacji stanowił ramę odniesienia dla empirycznej analizy zjawisk związanych z tożsamością narodową.

Pojęciowym tłem dla tej analizy były liczne koncepcje z zakresu psychologii społecznej, antropologii, socjologii kultury i socjologii interpretatywnej (tu zwłaszcza z kręgu interakcjonizmu symbolicznego). Nie poszukując w wielości różnorodnych stanowisk jednolitego rozwiązania, zespół pozostał przy określeniu, iż tożsamość narodową można ująć jako świadomość członków jakiejś grupy kulturowej „pewnej odrębności od obcych i poczucie związku z grupą swoich oraz świadomość ciągłości, historycznego trwania tej grupy i jej zbiorowej filiacji” (Kłoskowska 1992: 134). Ujęcie to nie koliduje z modelem Shmuela Eisenstadta i Bernharda Giesena (1993), w którym – w odniesieniu do szerszej kategorii tożsamości kolektywnej – określa się ją jako konstytutywny dla tego zjawiska mechanizm społecznego konstruowania podziałów wyznaczających granice swojskości i obcości (przymierza i wrogości, zwykłości i dziwności itd.). Model ten, w połączeniu z koncepcjami z kręgu socjologii interpretatywnej, miał istotne

⁶ Chodzi o tekst *Doświadczenia wojenne Polaków – analiza trajektorii wrześniowej* [przyp. red.].

znaczenie dla analiz empirycznych podjętych w tym badaniu. Akcentując wagę symbolicznych kodów budowania kolektywnych odniesień i rolę praktyk dyskursywnych w ich podtrzymywaniu i zmianie, cechuje się on otwartością na analizę dowolnego rodzaju kulturowych zasobów służących budowaniu i rozpoznawaniu kolektywnej tożsamości wśród członków grupy: treściowo rozumianych ideologii, symboli, obrazów grup (schematów poznawczych i stereotypów), uprzedzeń, ale także formalnych struktur dyskursowych – wzorów narracji i argumentacji, stylów autoprezentacji, metod interpretacji itp. (por. cytowane prace Schützego, a także koncepcję „kultury jako metody”, Eglin 1980).

Empiryczna rekonstrukcja tych zasobów polegała w omawianym badaniu na analizie – po pierwsze – repertuaru charakterystyk przypisywanych przez narratorów grupie własnej i grupom obcym (i przedstawicielom tych grup). Charakterystyki takie występowały w postaci jawnych kategoryzacji (w wypowiedziach typu *X* jest *y*, które były tematem osobnego opracowania podjętego przez Zbigniewa Bokszańskiego), były też inferowane ze złożonych struktur dyskursywnych (opowiadań o wydarzeniach, zachowaniach i interakcjach, czy komentarzy teoretycznych i argumentacyjnych). Przedmiotem analizy były także niektóre formalne cechy zebranych narracji autobiograficznych, o czym mowa niżej.

5. Koncepcja wektorów biograficznych

Zespołowa analiza materiału empirycznego doprowadziła do sformułowania czterech kategorii analitycznych, wyodrębniających typowe nastawienia (ramy, kierunki) interpretacyjne i komunikacyjne, przyjmowane przez narratorów wobec wojennych i okupacyjnych przeżyć. Nastawienia te zostały nazwane wektorami biograficznymi.

Pierwszą parę takich wektorów stanowią zagrożenie i zaradność. Zagrożenie jest pojęciem pokrewnym trajektorii w rozumieniu Schützego, odnosi się bowiem do nastawień interpretacyjnych opartych na motywach zewnętrznych ograniczeń działania, niepewności losu, deprivacji, prześladowania. W istocie, najczęściej w materiale pojawiają się w formie zagrożenia narracje o trajektorijnie nacechowanym doświadczeniu takich sytuacji jak uwięzienie, wywózka, wyniszczająca bieda. Wymiar zagrożenia bywa jednak przypisywany takim procesom doświadczenia, które z punktu widzenia modelu Schützego spełniałyby raczej warunki instytucjonalnego wzorca działania. Podobnie z pojęciem zaradności: wykazuje ono powiązania z biograficznym schematem działania i wzorcem instytucjonalnym (radzenie sobie jako przeciwieństwo bezradności, a więc jednej z cech konstytutywnych doświadczenia trajektorii). Jednakże opowiadanie o doświadczeniu w kategoriach zaradności może dotyczyć prób opanowania niszczących skutków trajektorii związanej na przykład z uwięzieniem (wtórne przystosowania w sensie Ervinga Goffmana). W sumie, o ile pojęcia struktur procesowych odnoszą się do doświadczenia jako psychospołecznej rzeczywistości, do której dociera

się poprzez analizę narracji, o tyle pojęcia wektorów biograficznych dotyczą sposobów relacjonowania o doświadczeniach interpretowanych jako doświadczenia określonego rodzaju.

Drugą parę wektorów tworzą zakorzenie w historii⁷ i zakorzenie w *milieu*. Przez zakorzenie w historii rozumie się tu tendencję narratora do umieszczania i interpretacji własnych procesów biograficznych oraz interbiograficznych w planie makroprocesów historycznych i społecznych, odwołującej się także do kategorii teoretycznych (wiedza) i (lub) rozmaitych modeli ideologicznych, historiozoficznych. Z takiego punktu widzenia przebieg własnych doświadczeń prezentowany jest jako przypadek ilustrujący ogólną prawidłowość. Natomiast zakorzenie w *milieu* polega na opowiadaniu i interpretacji własnych doświadczeń w kategoriach toku wydarzeń i zależności zachodzących w mikroskali bezpośredniego środowiska życia.

Wektory biograficzne wyodrębnione w badanych narracjach występują często jako lokalne nastawienia interpretacyjne, stosowane do przedstawiania epizodów czy etapów doświadczenia. W tym sensie narracja jako całość zawiera w sobie dynamiczny splot wektorów o różnym stopniu treściowego wysycenia i stosunków ważności, dominacji i podporządkowań. Ich układy miewały zazwyczaj charakter zrównoważony (lub rozproszony), niekiedy jednak tworzyły konfiguracje wyraźnie zdominowane przez jeden z nich i były wtedy roboczo analizowane jako biograficzne idiomy, czyli odmiany narracji swoiste ze względu na konfigurację wektorów i (lub) szczególne powiązania między układem wektorów i treścią opowiadanych doświadczeń.

Opisany wyżej zestaw kategorii i kierunków analizy kształtował się w toku zespołowej, seminaryjno-warsztatowej pracy nad materiałem empirycznym w miarę powiększania się i różnicowania jego zbioru, ale indywidualne zadania badawcze – określone tytułami przedstawionych poniżej artykułów – z założenia nie były podyktowane przez opracowany i „zamknięty” przed badaniem schemat pojęciowy i teoretyczny. Niektóre z opracowań idą w związku z tym bardziej w kierunku ujęcia biografii jako „środka” do badania klasycznych zagadnień socjologicznych (por. np. problem więzi rodzinnej w opracowaniu Janiny Tobery i problem uzwyczajniania u Kazimierza Kowalewicz), inne, silniej związane z tradycją interpretatywną, zmierzają do pogodzenia tego ujęcia z podejściem do biografii jako „tematu” (rozróżnienie biografii jako „środka” i „tematu” za Helling 1990), czyli dążą do łączenia analizy struktur dyskursu z analizą struktur doświadczenia biograficznego i jego społecznego kontekstu (por. np. opracowania M. Czyżewskiego, A. Piotrowskiego, K. Kaźmierskiej).

⁷ Pojęcia zagrożenia i zakorzenia w historii stosuje także M. Melchior (1990). W jej pracy są to terminy teoretyczne zaczerpnięte z tradycji symbolicznego interakcjonizmu. W tym opracowaniu są to pojęcia wygenerowane z danych empirycznych.

6. Charakterystyka próby badawczej

Poddana badaniu próbka tekstów obejmuje 53 transkrypty wywiadów zarejestrowanych na taśmie magnetofonowej. Długość wywiadów wahała się od kilkudziesięciu minut do kilku godzin. Stanowi to łącznie ponad 1500 stron maszynopisu.

Dążąc do objęcia najszerszego zakresu zróżnicowanych doświadczeń wojny i okupacji, przyjęto dwie zasady doboru narratorów:

6.1 pokoleniową, według wieku w chwili wybuchu wojny;

6.2 terytorialną, według miejsca (miejsce) pobytu w okresie wojny i okupacji.

Co do tej pierwszej, w podziale na kategorie dorosłych (21 i więcej lat), starszej młodzieży (16 – 20), młodzieży (10 – 15) i dzieci (8 – 9), zbiorowość badanych składała się z 14 osób dorosłych (7 mężczyzn i 7 kobiet), 22 przedstawicieli starszej młodzieży (12 i 10), 14 przedstawicieli młodzieży (6 i 8) oraz trojga dzieci (2 i 1).

Co do zasady terytorialnej, starano się znaleźć osoby, które spędziły wojnę i okupację w ramach jednej, relatywnie wąskiej przestrzeni (społeczności lokalnej, miejskiej, wiejskiej), oraz takie, których losy wiązały się z wymuszoną (wypędzenie, ucieczka, wywózka, deportacja) lub zamierzoną migracją. Inną zasadą doboru według tego kryterium było poszukiwanie osób przeżywających wojnę i okupację w centralnej Polsce (głównie Łódź i okolice), co wiązało się z doświadczeniem jedynie okupacji niemieckiej, a z drugiej strony osób, które przeżyły ten czas na wschodnich kresach (doświadczenie okupacji niemieckiej, rosyjskiej, a także – na Wileńszczyźnie – litewskiej). Przeważa grupa osób z Polski centralnej (35), udało się jednak zebrać narracje od 18 osób z kresowymi doświadczeniami wojennymi, przy czym pięć z nich przeżyło wywózkę w głąb Rosji. Wśród osób poddanych okupacji niemieckiej trzy przeszły przez doświadczenia obozowe (Oświęcim, Mauthausen, Ravensbrück), trzy inne – wywiezienie do Niemiec.

Zbiorowość badanych wydaje się dostatecznie zróżnicowana pod względem społecznego pochodzenia i wykształcenia. 22 osoby z obecnym wyższym wykształceniem, 20 ze średnim i 11 poniżej średniego reprezentują szerokie spektrum warstw przedwojennego społeczeństwa, od dzieci chłopów, robotników i rzemieślników, poprzez niższe i średnie warstwy urzędnicze i inteligentkie, po dzieci ziemian i dostojników państwowych.

Bibliografia

- Eisenstadt S., Giesen B., 1993, *The Construction of Collective Identity*, "Archives Européennes de Sociologie" XXXVI (1), s. 72–102.
- Eglin P., 1980, *Culture as Method: Location as an Interactional Device*, „Journal of Pragmatics”, t. 4, s. 121–135.
- Helling I., 1990, *Metoda badań biograficznych*, [w:] J. Włodarek, M. Ziółkowski (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań, s. 93–115.
- Hermanns H., Tkocz C., Winkler H., 1984, *Berufsverlauf von Ingenieuren. Biographie analytische Auswertung narrativer Interviews*, Campus Verlag, Frankfurt, New York.
- Hermanns H., 1987, *Narrative Interviews – A New Tool for Sociological Field Research*, [w:] Z. Bokszański, M. Czyżewski (red.), *Approaches to the Study of Face-to-Face Interaction*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Sociologica”, t. 13, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 43–56.
- Kłoskowska A., 1992, *Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 1, s. 131–141.
- Melchior M., 1990, *Społeczna tożsamość jednostki*, Instytut Stosowanych Nauk Społecznych UW, Warszawa.
- Prawda M., 1989, *Biograficzne odtwarzanie rzeczywistości. O koncepcji badań biograficznych F. Schütze*, „Studia Socjologiczne”, nr 4, s. 81–98.
- Riemann G., Schütze F., 1992, „Trajektorja” jako podstawowa koncepcja teoretyczna w analizach cierpienia i bezładnych procesów społecznych, tłum. Z. Bokszański, A. Piotrowski, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 2, s. 89–109.
- Schatzman L., Strauss A., 1955, *Social Class and Modes of Communication*, „American Journal of Sociology”, t. 60, nr 4, s. 329–338.
- Schütze F., 1977, *Die Technik des narrativen Interviews in Interaktionsfeldstudien, dargestellt an einem Projekt zur Erforschung kommunaler Machtstrukturen*, „Arbeitsberichte und Forschungsmaterialien”, Universität Bielefeld, Fakultät für Soziologie, nr 1.
- Schütze F., 1981, *Prozessstrukturen des Lebensablaufs*, [w:] J. Matthes, A. Pfeifenberger, M. Stosberg (red.), *Biographie in handlungswissenschaftlicher Perspektive*, Verlag der Nürnberger Forschungsvereinigung, Nürnberg, s. 67–156.
- Schütze F., 1983, *Biographieforschung und narratives Interview*, „Neue Praxis”, t. 13, s. 283–293
- Schütze F., 1987, *Das narrative Interview in Interaktionsfeldstudien*, cz. 1: *Merkmale von Alltagserzählungen und was wir mit ihrer Hilfe erkennen können*, „Studienbrief der Fernuniversität Hagen”, Hagen, s. 78–117.

- Schütze F., 1990, *Presja i wina: doświadczenia młodego żołnierza niemieckiego w czasie drugiej wojny światowej i ich implikacje biograficzne*, [w:] J. Włodarek, M. Ziółkowski (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań, s. 325–339.
- Schütze F., 1992, *Pressure and Guilt: War Experiences of a Young German Soldier and their Biographical Implications (Part 1)*, „International Sociology” 7(2), s. 187–208.
- Schütze F., 1992, *Pressure and Guilt: War Experiences of a Young German Soldier and Their Biographical Implications (Part 2)*, „International Sociology” 7(3), s. 347–367.